

ἔπρεπε νὰ ἀποκλείη τὰ συγκεκριμένα μέρη τοῦ συστήματος, οἷα εἶναι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν μηχανισμόν, τὸν χημισμόν καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐπειτα δέ, πῶς συμφωνεῖ ἡ ἐνταῦθα λεγομένη «ἀφηρημένη» νόησις πρὸς τὴν ἀξίωσιν τῆς νοήσεως ὅτι εἶναι συγκεκριμένη; Πῶς ἡ ἀφηρημένη ἐκείνη νόησις ἔχει συγκεκριμένας ἐννοίας;

Καὶ ὁμῶς παρὰ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἑλλείμματα ἡ Λογικὴ τοῦ Ἐγέλου εἶναι πλείστου λόγου ἀξία καὶ ἀποτελεῖ καλλιπρεπὲς τῆς φιλοσόφου διαγνώσεως δημιούργημα οὐ μόνον διὰ τὰς ἐπὶ μέρους λεπτογνώμονας καὶ εὐστόχους παρατηρήσεις ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν γονίμων ζητήσεων καὶ τὴν ἀφθονίαν τῆς ἐμπειρικῆς ὕλης, ἐφ' ἧς θεμελιούνται αἱ ἐννοιαί, ἔτι δὲ καὶ διὰ τὴν σπουδὴν πρὸς συστηματικὴν διάταξιν τῶν τύπων τῆς νοήσεως. Ὁμολογεῖται δὲ ὅτι παρὰ τὸν μέγαν Σταγιρίτην καὶ ὕστερον τὸν Κάντιον ὁ Ἐγελος εἶναι ἐκ τῶν ὑπερόχων λογικῶν, οὓς ἡ ἱστορία ἐγνώρισεν. Ὡς ἐκεῖνοι καὶ οὗτος εἶναι πρωτότυπος καὶ δημιουργικὸς λογικὸς, οἷος δύναται νὰ ἀποβῆ μόνον ὁ κεκτημένος πλουσίαν ἐμπειρίαν καὶ ὀφειωμένος ὄλον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως τὸν θησαυρόν.

15. Ἡ διὰ τῆς λογικῆς πορείας συντελεσθεῖσα ἰδέα μεταβαίνει ἀμέσως εἰς τὴν μορφήν τοῦ «ἄλλως εἶναι» ἢ τοῦ «εἶναι ἐκτὸς ἑαυτῆς». Ὅπως ἐκάστη ἐπὶ μέρους ἐννοια μεταβαίνει εἰς τὴν ἑαυτῆς ἄρνησιν, εἰς τὴν οἰκείαν ἀντίθεσιν, (ὅπως ἐπὶ παραδείγματος ἡ ποιότης μεθίσταται εἰς τὴν ποσότητα, τὸ εἶναι εἰς τὴν οὐσίαν, ἡ ὑποκειμενικὴ ἐννοια εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν), οὕτω καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἰδέα ἐμπεριεχομένων ἐννοιῶν μεταπίπτει εἰς τὴν ἄρνησιν, εἰς τὸ «ἄλλως εἶναι» αὐτοῦ· αὕτη δὲ ἡ ἑτερότης τῆς ἰδέας εἶναι ἡ φύσις. Ἡ ἰδέα δηλαδὴ ἀποφασίζει—ἵνα μεταχειρισθῶμεν τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἐγέλου—νὰ ἐξέλθῃ ἐλευθέρως ἐξ ἑαυτῆς καὶ νὰ μεταστῇ εἰς τὴν ἑαυτῆς ἀντίθεσιν, οὕτω δὲ γίνεται φύσις. Ἡ ἰδέα διακρίνεται εἰς τὰς οἰκείας διαφοράς· αἱ ἐννοιαὶ χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ γίνονται αὐτοτελεῖς ὑπάρξεις, καθίστανται μυρία μορφαί. Ἡ φύσις ἄρα εἶναι τὸ κράτος τῆς διασπάσεως τοῦ συνόλου τῶν ἐννοιῶν καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «ἀποστασία» τῆς ἰδέας ἀφ' ἑαυτῆς. Καὶ εἶναι μὲν ἡ φύσις καθ' ἑαυτήν, ἥτοι κατὰ τὴν ἰδέαν, θεία ἀλλ' ὡς ἐνεχομένη πάλιν ἐν τοῖς δεσμοῖς τῆς ἐξωτερικότητος καὶ τοῦ χωρισμοῦ δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἐννοιαν ἀλλ' ὡς καθωρισμένη ὑπαρξις ἀφίσταται τοῦ θείου. Περιέχει πανταχοῦ ξένα πρὸς τὴν ἰδέαν στοιχεῖα καὶ εἶναι τρόπον τινὰ ἀδύνατος νὰ δείξῃ ἐν πᾶσι τὸν Λόγον. Βεβαίως ἐν τῷ συνόλῳ (ἐν τοῖς

καθολικοῖς τύποις καὶ νόμοις) συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐνδόμυχον ἔννοιαν ἀλλ' ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον καὶ ταῖς λεπτομερείαις ἐμφανίζει ἀκοσμίαν καὶ ἀταξίαν, δι' ἣν καὶ λέγεται «κράτος τῆς συντυχίας».

Εἰ καὶ ἡ ἰδέα ἐμφανίζεται ἐνταῦθα διακεκριμένη κατὰ τὰς διαφορὰς αὐτῆς, ὅμως ἡ φύσις ὡς πραγμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἔννοιῶν ἐκείνης ἀποτελεῖ ἀναγκαίως σύστημα βαθμίδων, ὧν ἕκαστη μεταβαίνει εἰς ἑτέραν καὶ ἀναιρεῖται ἐν αὐτῇ. Ἡ μετάβασις δὲ αὕτη καὶ ἀνάπτυξις τῶν βαθμίδων δὲν τελεῖται ἐν χρόνῳ, διότι ἡ διάταξις τῶν μορφῶν τῆς φύσεως ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν (αὐτοκινησίαν) τῶν ἔννοιῶν εἶναι ἀπλῶς λογικὴ καὶ οὐχὶ χρονικὴ. Ὅθεν ἡ περὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ὑπόθεσις τοῦ Kant-Laplace καὶ πᾶσα καθόλου περὶ ἀνερίξεως τῶν ὀργανικῶν θεωρία ἀποκρούεται ὡς ἀσαφῆς καὶ σκοτεινὴ δοξασία.

16. Ἡ ἰδέα ἀναπτυσσομένη ὡς φύσις, ἵνα ἀνυψωθῆ τέλος εἰς συνειδητὸν λόγον καὶ πνεῦμα, διέρχεται τρεῖς κυριωτάτας βαθμίδας, ὧν τὴν μὲν πρώτην κατέχει ἡ ἄμορφος τὴν δὲ δευτέραν ἡ μεμορφωμένη ἕλη, τὴν δὲ τρίτην ἡ ἐν τοῖς φυτοῖς καὶ τοῖς ζώοις ἀνακύπτουσα ζωή· διὸ καὶ ἡ περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφία διακρίνεται εἰς τρία μέρη, εἰς τὴν μηχανικὴν καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ὀργανικὴν. Ἡ μηχανικὴ ὡς ἀφηρημένη μὲν μηχανικὴ διαλαμβάνει περὶ τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆς συνθέσεως αὐτῶν, ἥτοι περὶ τῆς κινήσεως, ἧς φορεὺς εἶναι ἡ ἕλη νοουμένη κατὰ τὴν μορφήν τοῦ ποσοῦ· ὡς πεπερασμένη δὲ μηχανικὴ ἐξετάζει τὴν ἔλξιν καὶ τὴν ἀπώσιν καὶ τὴν βαρύτητα, δι' ἧς πολλὰ μέρη κυκλοῦνται περὶ κέντρον καὶ δημιουργεῖται ποικιλία σωμάτων· ὡς ἀπόλυτος δὲ μηχανικὴ ἐρευνᾷ τὴν ἐλευθέραν κίνησιν ἐμφαινομένην ἐν τῷ συστήματι τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἐν οἷς ἡ κεντρικότης ὡς καθολικὴ βαρύτης γίνεται σύστημα πραγματικῆς λογικότητος, ὅποτε τὸ σχῆμα τῶν περιφορῶν καὶ ἡ ταχύτης τῶν κινήσεων ἀνάγονται εἰς μαθηματικοὺς νόμους. Ἡ δὲ φυσικὴ ἐξετάζει τὰς ιδιότητας τῆς ἕλης τὰς τε γενικὰς καὶ τὰς εἰδικὰς καὶ τὴν ἔνωσιν ἀμφοτέρων, δι' ὧν ἡ ἕλη καθίσταται ἀτομικὴ· οὕτως ἀνερευνᾷ τὴν γενικὴν καὶ τὴν εἰδικὴν καὶ τὴν ὀλικὴν ἀτομικότητα. Ἡ φυσικὴ τῆς γενικῆς ἀτομικότητος διαλαμβάνει περὶ τῶν οὐρανίων σωμάτων, τῶν φυσικῶν στοιχείων καὶ τῆς μετεωρολογίας. Ἡ δὲ φυσικὴ τῆς μερικῆς ἀτομικότητος ἔχει ὑποκείμενον τὸ εἰδικὸν βάρος καὶ τὴν συνοχήν, τὸν ἦχον καὶ τὴν θερμότητα. Ἡ δὲ φυσικὴ τῆς ὀλικῆς ἀτομικότητος ἀσχολεῖται περὶ τὴν μορφήν, τὰς ιδιότητας τῶν σωμάτων καὶ τὴν χημικὴν λειτουργίαν. Τέλος ἡ ὀργανικὴ ἐξετάζει τὸν ὀργανισμόν ἢ τὸ ζῶν, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἔχον σκοπὸν

ἑαυτό, διαιρεῖται δὲ εἰς τρία μέρη καθ' ὅσον διερευνᾷ τὸν γήινον καὶ τὸν φυσικὸν καὶ τὸν ζωικὸν ὄργανισμόν. Διὰ τῆς ζωῆς συντελεῖται καὶ πραγματοποιῆται ἡ ἐνότης τῆς ἐννοίας ἐν τῇ πολλότητι καὶ συνθέσει τῆς σωματικῆς φύσεως. Ἡ ἐνότης δηλαδὴ τοῦ ζῶντος διακρίνεται εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν μελῶν καὶ πάλιν ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὴν ὡς ἀπλή ἐνότης· οὕτω περιέχει ἡ ζωὴ ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν (ἐν καὶ πολλά, ἀπλοῦν καὶ σύνθετον, ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον) καὶ τῶν ἀντιθέτων συνένωσιν, ἣτις εἶναι προσιτὴ μόνον εἰς τὴν λογικὴν ἐννοίαν. Ἡ διὰ τῶν μερῶν ἐκείστων διήκουσα καὶ ταῦτα ὀργανοῦσα καὶ πάλιν εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα ἐνότης εἶναι ἡ ψυχὴ, ἡ ἀριστοτελικὴ ἐντελέχεια. Ἀλλὰ τὸ ζῶν ἄτομον δὲν φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν καθολικότητα τῆς ἐννοίας, ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ καὶ καταστῆ ὁ φορεὺς τῆς ἰδέας τοῦ γένους. Αὕτη δὲ ἀκριβῶς ἡ «ἀσυμφωνία πρὸς τὴν ἰδέαν» εἶναι ἡ «ἀρχέγονος ἀσθένεια» καὶ ἡ πραγματικὴ αἰτία τοῦ θανάτου τοῦ ἀτόμου¹.

17. Ἡ περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου δὲν ἀποτελεῖ πρωτότυπον ἐπίτευγμα ἀλλ' ἤρηται ἐκ τοῦ Schelling², εἰ καὶ ἐφάνη ὅτι αὕτη κυρίως συγκορυφοὶ καὶ ἀποτερματίζει τὰς ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις κρατούσας συντόνους περὶ τὴν φύσιν σπουδὰς. Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τῆς φύσεως, οἷαν ἀναπτύσσει ὁ Ἐγγελος, εἶναι διάφορος τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεῦνης. Διότι ἐκείνη δὲν ἀνάγει, ὡς αὕτη, τὰ φαινόμενα ἕκαστα εἰς γενικοὺς νόμους καὶ δυνάμεις, ἀλλὰ πειρᾶται νὰ κατανοήσῃ πάντα ἀνεξαιρέτως τὰ φαινόμενα ἐν τῷ συστήματι τῆς αἰδίου ἐννοίας, νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐτὰ οὐχὶ κατὰ αἰτιώδη καὶ γενετικὸν ἀλλὰ κατὰ λογικὸν καὶ τελολογικὸν τρόπον· δὲν ἐπιζητεῖ νὰ διαγνώσῃ τὴν ἐν χρόνῳ γένεσιν τῶν φαινομένων ἐξ ἄλλων ἀλλ' εὐθύς ἀποδέχεται τὴν αἰδίον γέννησιν πάντων ἐκ τοῦ Λόγου. Καὶ ἡ μὲν προσφυγὴ εἰς τὸν Λόγον δὲν δύναται τὸ παράπαν νὰ ἀποκρουσθῇ· οὐδ' ἀντίκεινται πρὸς ἀλλήλας ὀρθῶς νοούμεναι ἡ μηχανικὴ καὶ ἡ τελολογικὴ μέθοδος. Ἀλλ' ἡ σπου-

¹ Ὅπως ὁ Schelling οὕτω καὶ ὁ Ἐγγελος θεωρεῖ τὸ ἄτομον ὡς παροδικὴν μόνον στιγμήν ἐν τῇ ζωῇ τῆς ἰδέας ἐκδηλουμένης δι' αὐτοῦ.

² Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν τοῦ Schelling καὶ ταύτη ἐν πολλοῖς ἀκολουθεῖ ἀλλ' ἡ συστηματικὴ θέσις εἶναι διάφορος. Κατὰ μὲν τὸν Schelling φύσις καὶ πνεῦμα εἶναι ὡς δύο σειραὶ παρ' ἀλλήλας χωροῦσαι, κατὰ δὲ τὸν Ἐγγελον ἡ φύσις ὑπάρχει παρὰ τῇ ἰδέᾳ καὶ ἐκ τῆς συνθέσεως αὐτῶν προκύπτει τὸ πνεῦμα ἐν συγκεκριμένῃ μορφῇ. Κατ' ἐκείνον μὲν ἡ φύσις ἔχει ἴδιον λόγον ὑπάρξεως κατὰ τοῦτον δὲ ὑπάρχει ἀπλῶς ἵνα ὑπερνικηθῇ καὶ ἔχει κατὰ τοσοῦτο μόνον ἀξίαν καθ' ὅσον ἀναπτύσσεται εἰς πνεῦμα.

δή, ὅπως τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως ἀποδειχθῶσιν ὡς ἀναγκαῖα διὰ τοῦ καθαροῦ λόγου, εἶναι ματαία καὶ πλημμελής. Ὅφείλομεν πάντως πάντα τὰ διὰ τῆς πείρας γινωσκόμενα νὰ φωτίζωμεν ὑπὸ τὰς αὐγὰς τῆς αἰδίου ιδέας· δὲν δικαιούμεθα ὁμως νὰ κατασκευάζωμεν τὴν φύσιν ἐκ τῶν προτέρων παρορῶντες τὴν ἐμπειρίαν. Ὅτι ἡ ἰδέα μεταβαίνει εἰς τὴν ἐμφάνειαν, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀπαίτησις τῆς ἐννοίας ἐκείνης· ἀλλὰ τὸ πῶς ἔχει ἀκριβέστερον ἢ σύστασις τῆς ἐμφανείας δὲν συνάγεται ἐκ τῆς ιδέας. Παρὰ τὰ παντοῖα δ' ὁμως ἑλλείμματα, ὅσα ἀφύκτως ἐπάγει ἢ ἐκ τῶν προτέρων κατασκευὴ τῆς φύσεως, ἡ φυσικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου δὲν ἀμοιρεῖ εὐστόχων παρατηρήσεων· ἰδίᾳ ἡ περὶ ζωῆς καὶ ὀργανικῶν θεωρία, ὁμόλογος κατὰ βάθος πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν, εἶναι ἀξιόλογος καὶ πολλῶν δυσμαχῆτων ἀληθειῶν περιεκτικὴ.

18. Ἡ ἐκ τῆς ἀλλοτριώσεως αὐτῆς ἐπανερχομένη εἰς ἑαυτὴν ἰδέα ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, ἡ εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα ἐννοία εἶναι τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ καθολικὴ οὐσία, ἣτις ἦρε τὴν ἐμφάνειαν αὐτῆς καὶ ἐκ τῆς φύσεως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν καθαρὰν ἰδανικότητα. Ὁ προορισμὸς δηλαδὴ τῆς φύσεως εἶναι νὰ ἀποκτείνῃ ἑαυτήν, ἵνα ἐκ τοῦ οἰκείου θανάτου δίκην φοῖνικος ἀναγεννηθῇ τὸ πνεῦμα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι ἢ εἰς τελείωσιν ἔλθοῦσα πραγματικὴ ἰδέα, ἣτις γινώσκει ἑαυτήν. Ὡς πρὸς ἡμᾶς ἄρα τὸ πνεῦμα ἔχει προϋπόθεσιν τὴν φύσιν· ἀλλ' ὁμως ἀφ' ἑτέρου ἢ φύσις τίθεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος. Τοῦτο δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς φύσεως ἀλλὰ παράγει ἑαυτὸ ἐκ τῶν προϋποθέσεων, ἃς αὐτὸ ποιεῖ, τουτέστιν ἐκ τῆς λογικῆς ιδέας καὶ τῆς φύσεως, εἶναι δ' ἀμφοτέρων τούτων ἡ ἀλήθεια. Οὕτω τὸ πνεῦμα φέρει ἐν ἑαυτῷ ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς φύσεως, ὅπως καὶ ἡ φύσις ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς λογικῆς ιδέας. Εἶναι δὲ τὸ πνεῦμα πραγματικὸν μόνον ἐν τῇ γενέσει αὐτοῦ, ἐν τῇ διαλεκτικῇ πορείᾳ, καθ' ἣν βαθμηδὸν ἀποκαλύπτεται. Δὲν εἶναι δηλαδὴ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ ἀποτελεσμένον καὶ ἔτοιμον ἀλλὰ τοῦναντίον καθίσταται πραγματικὸν μόνον διὰ τῶν ὀρισμένων τύπων τῆς ἀναγκαίας αὐτοῦ ἀποκαλύψεως. Ἡ οἰκοθεν γινομένη ἀποκάλυψις εἶναι αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα εἶναι οὐσιωδῶς αἰεὶ μόνον ὅτι γινώσκει περὶ ἑαυτοῦ. Λοιπὸν δὲν εἶναι πνεῦμα ἀλλὰ παράγει ἑαυτὸ συνεχῶς ὡς πνεῦμα· καθ' ἑαυτὸ εἶναι δυνάμει μόνον πνεῦμα, γίνεται δὲ πραγματικὸν διὰ τῆς ἐμφύτου αὐτῷ διαλεκτικῆς τῆς ἀντιφάσεως τῆς ποιούσης πᾶσαν γένεσιν.

19. Τούτων οὕτως ἐχόντων εὖλογον εἶναι νὰ ἀνεύρωμεν ἐν τῷ πνεύματι τὰς τρεῖς κυριωτάτας ἐν πάσῃ ἀναπτύξει βαθμίδας. Κατὰ πρῶτον μὲν τὸ πνεῦμα εἶναι καθ' ἑαυτὸ εἶτα δὲ διακρίνεται ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ τέλος ἐπανέρχεται αὐθις ἐκ τῆς διακρίσεως εἰς τὴν ἐνότητα, ὅποτε ὑπάρχει τελείως παρ' ἑαυτῷ καὶ ἐν ἑαυτῷ. Ἐπὶ μὲν τῆς πρώτης βαθμίδος ἔχει πρὸ αὐτοῦ κόσμον, ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας γεννᾷ αὐτὸ ἐξ ἑαυτοῦ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας, ἐπὶ δὲ τῆς τρίτης ἀπαλλάττεται τούτου καὶ εἶναι παρ' ἑαυτῷ (ἐλεύθερον). Ἐπὶ τῆς πρώτης βαθμίδος τὸ πνεῦμα εἶναι ὑποκειμενικόν, ἐπὶ τῆς δευτέρας ἀντικειμενικόν, ἐπὶ τῆς τρίτης ἀπόλυτον. Διὸ καὶ ἡ τοῦ πνεύματος φιλοσοφία διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἧτοι εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ὑποκειμενικοῦ, τὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ τὴν τοῦ ἀπολύτου πνεύματος.

20. Τὸ πνεῦμα, οἷον ἀμέσως ἐκ τῆς φύσεως ἐκπορεύεται, εἶναι κατὰ πρῶτον φυσικὸν πνεῦμα ἢ ψυχὴ, περὶ ἣν ἀσχολεῖται ἡ ἀνθρωπολογία· ἔπειτα δὲ διακρίνει ἑαυτὸ ἀπὸ τοῦ κόσμου καὶ οὕτω γίνεται συνείδησις, ἣν διερευνᾷ ἡ φαινομενολογία· τέλος δὲ ὑπερνικᾷ τὴν ἀντίθεσιν καὶ τοιουτοτρόπως λαμβάνει ἐπίγνωσιν τῆς ἐνότητος ἑαυτοῦ καὶ τοῦ κόσμου, γίνεται κυρίως πνεῦμα, περὶ ὃ διατρίβει ἡ πνευματολογία ἢ ψυχολογία. Ἐν μὲν τῇ ψυχῇ ἄρα ὑπάρχει ἡ ἀφηρημένη ἐνότης ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἐν δὲ τῇ συνειδήσει ἐμφανίζεται ἡ ἀντίθεσις αὐτῶν, ἐν δὲ τῷ κυρίως πνεύματι κρατεῖ ἡ διηλλαγμένη ἐνότης ἀμφοτέρων.

21. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ἰδανικότης ἢ κατὰ τὸν ἀριστοτελικὸν ὄρισμὸν ἡ ἐντελέχεια σώματος ὀργανικοῦ· εἶναι οὐχὶ ἰδιαιτέρα ὑπόστασις δυναμένη νὰ ὑπάρχη καὶ ἄνευ σώματος ἀλλὰ μόνον ἡ αἴυλος ἐνότης τῆς σωματικῆς ζωῆς· δὲν εἶναι ἄρα τὸ παράπαν δυνατόν νὰ χωρισθῇ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τοῦ σώματος, καθ' ὅνπερ τρόπον καὶ τὸ καθολικὸν ἀπὸ τοῦ μερικοῦ, ἡ οὐσία ἀπὸ τοῦ φαινομένου. Ὡς ἰδεατὴ δ' ἐνότης τοῦ σώματος ὑπόκειται εἰς τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ, κοινωνεῖ τοῦ φυσικοῦ βίου τοῦ πλανήτου καὶ ὑφίσταται τὰς κλιματολογικὰς καὶ μετεωρολογικὰς ἐπιδράσεις. Ὡσαύτως ἐπιδέχεται τὴν ἐπενέργειαν τοῦ ἰδίου μέρους τῆς γῆς ὡς διάκρισιν τῆς φυλῆς καὶ ἔχει τὰ γνωρίσματα τοῦ γένους καὶ τοῦ οἴκου καὶ τὰς ἀτομικὰς ἰδιότητας. Οὐχ ἥττον ὑπόκειται εἰς μεταβολὰς ἀναλόγους τῆς ἡλικίας καὶ εἰς τὰς ἐναλλαττομένας καταστάσεις ὕπνου καὶ ἐγρηγόρευσης. Ἐπὶ τούτοις αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ καὶ διὰ τῶν παραστάσεων εὐρίσκει φυσικοὺς διορισμοὺς ὡς δεδομένον περιεχόμενον· διὰ δὲ τῶν συναισθημάτων διαστέλλει ἑαυτὴν ὡς τὸ ἐνιαῖον ὑποκείμενον τῶν μερικῶν καταστάσεων ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων.

Ἐλευθερουμένη δὲ ἀπὸ τῶν φυσικῶν περιορισμῶν καθίσταται συνείδησις καὶ ὡς τοιαύτη ἀντιτάττει ἑαυτὴν πρὸς τὸν ἔξω κόσμον. Καὶ ἡ συνείδησις πάλιν διατρέχει τρεῖς βαθμίδας, διὸ καὶ διακρίνεται εἰς τὴν ἀπλῆν συνείδησιν, τὴν αὐτοσυνειδησίαν καὶ τὸν λόγον. Ἡ συνείδησις περιλαμβάνει τὴν κατ' αἴσθησιν βεβαιότητα, τὴν παρατηροῦσαν συνείδησιν καὶ τὸν νοῦν (διάνοιαν), καθ' ὅσον ἀναφέρεται κατὰ σειρὰν εἰς ὠρισμένον μερικόν, εἰς τὴν αἰσθητὴν γενικότητα καὶ τὴν ἀπόλυτον καθολικότητα. Ἀλλ' ἡ συνείδησις ἀντικειμένου τινὸς εἶναι ἅμα αὐτοσυνειδησία, διότι γινώσκων τι ὡς ἐμὸν ἀντικείμενον (τοῦτο εἶναι παρὰστασίς μου) γινώσκω ἐμὲ αὐτόν. Τέλος δὲ ἡ ἐνότης τῆς συνειδήσεως καὶ αὐτοσυνειδησίας εἶναι ὁ λόγος, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος φθάνει εἰς τὴν βεβαιότητα ὅτι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς νοήσεως αὐτοῦ εἶναι ὡσαύτως διορισμοὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων· ἡ συνείδησις γίνεται κυρίως πνεῦμα.

22. Τὸ πνεῦμα, ὃν ἡ ἐνότης τῆς ψυχῆς καὶ τῆς συνειδήσεως, διατρέχει ὡσαύτως τρεῖς βαθμίδας ἀναπτύξεως, καθ' ἃς ἐμφανίζεται ὡς θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν καὶ ἐλεύθερον πνεῦμα. Τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα ἀναπτύσσεται πάλιν διερχόμενον τὰ στάδια τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς παραστάσεως καὶ τῆς νοήσεως. Ἐν μὲν τῇ ἐποπτείᾳ διακρίνεται τὸ συναίσθημα ἢ αἴσθημα (ἀμφότερα λαμβάνονται ὡς ἰσοδύναμα) καὶ ἡ προσοχὴ καὶ ἡ κυρίως ἐποπτεία, ἐν δὲ τῇ παραστάσει ἢ ἀνάμνησις καὶ ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη, τέλος δ' ἐν τῇ νοήσει ὁ νοῦς καὶ ἡ κρίσις καὶ ὁ λόγος. Τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα δεσπόζον τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ εἶναι ἡ δύναμις ἢ καθορίζουσα τοῦτο δι' ἑαυτῆς· ἡ νόησις γίνεται βούλησις, τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα πρακτικόν. Ἡ βούλησις δὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν ἀπὸ τῆς νοήσεως ἀλλ' εἶναι ἴδιος τρόπος αὐτῆς. Ὅπως δὲ τὸ πνεῦμα κατὰ τὴν νόησιν ἔχει ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ παντὸς δεδομένου, οὕτω καὶ ἡ βούλησις ἔχει κύριον διορισμὸν τὸν αὐτοδιορισμὸν, τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι κατὰ πρῶτον τυπική, ὡς δύναμις τοῦ ἐκλέγειν τινὰς ἐκ τῶν δεδομένων ὁρμῶν, ἐπιθυμιῶν καὶ κλίσεων· ἀληθῶς δ' ἐλευθέρα γίνεται ἡ βούλησις, ὅταν δημιουργῇ ἐξ ἑαυτῆς τὸ οἰκεῖον περιεχόμενον, ὅταν θέτῃ σκοπὸν τὸ ἔλλογον καὶ ἠθικῶς ἀναγκαῖον. Ἡ τοιαύτη ἐλευθερία εἶναι τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα καὶ ἡ πραγμάτωσις αὐτῆς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα.

23. Ἐπισκοποῦντες τὰ περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ἐνταῦθα ἡ οὐσία καὶ αἱ ιδιότητες τῆς ψυχῆς συνάγονται οὐχὶ ἐκ τῶν οἰκείων ἐκδηλώσεων καὶ ἐνεργειῶν λαμβανόμεναι

ὡς δεδομένα ἀλλὰ περιτέχνως κατασκευάζονται ἐκ τῶν προτέρων κατὰ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ συστήματος. Ὅσα γινώσκω ἐν τῷ ἐγώ, ἐν τῷ ἐσωτερικῷ κόσμῳ, εἶναι δεδομένα καθ' ὅνπερ τρόπον καὶ ὅσα γινώσκω ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ ὀφείλω νὰ ἀποδεχθῶ ὡς δεδομένα καὶ κατόπιν νὰ ἐπιχειρήσω τῇ ἐρμηνείᾳ αὐτῶν. Προστεθῆτω ὅτι ἡ συνείδησις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία θεωροῦνται ὡς βαθμίδες τοῦ πνεύματος, ὅπερ κατὰ πρῶτον εἶναι ψυχὴ, ἔπειτα συνείδησις καὶ τέλος αὐτοσυνειδησία. Ἀλλὰ δὲν νοεῖται διατί ἡ συνείδησις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία εἶναι βαθμίδες τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος καὶ οὐχὶ προϊόντα τῆς (γνωστικῆς) ἐνεργείας αὐτοῦ. Οὐχ ἦττον προσκρούει τις εἰς τὴν διατυπωμένην σειρὰν τῶν βαθμίδων τοῦ ἀναπτυσσομένου ὑποκειμενικοῦ πνεύματος κατὰ ταύτην ἡ συνείδησις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία προηγούμεναι τῆς νοήσεως. Ἐτι δὲ μᾶλλον παράδοξον προσπίπτει τὸ ὅτι ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος πολλαὶ βαθμίδες ἐμφανίζονται δὶς· οὕτως ὁ νοῦς καὶ ὁ λόγος εἶναι βαθμίδες ἐν τῷ σταδίῳ τῆς συνειδήσεως καὶ πάλιν βαθμίδες ἐν τῷ τοῦ θεωρητικοῦ πνεύματος.

24. Τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι ἡ καθολικὴ ἐλευθέρᾳ βούλησις, καθ' ὅσον παράγει ἐξ ἑαυτῆς τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας ὡς δευτέραν φύσιν¹. Ἡ ἐλευθέρᾳ καὶ καθολικῇ βούλησις ὡς ἐξωτερικὴ μὲν ὑπαρξὶς εἶναι τὸ δίκαιον καθ' ὅσον δ' ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ὑπάρξεως ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὴν καὶ ὡς ἡ μερικὴ (ὑποκειμενικὴ) βούλησις πειρᾶται νὰ διαλλαγῇ τὸ μὲν πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ τὸ δὲ πρὸς τὸν ὑπάρχοντα κόσμον, εἶναι ἡ καθ' ἐπίγνωσιν ἠθικότης, ἡ ἀτομικὴ ἠθικὴ (Moralität) καθ' ὅσον δὲ τέλος γίνεται οὐσιώδης βούλησις καὶ προσλαμβάνει ἐν τε τῷ ὑποκειμένῳ καὶ τῷ κόσμῳ, ἐν τῷ οἴκῳ, τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ καὶ τῷ κράτει, ὑπαρξὶν ὁμόλογον πρὸς τὴν ἔννοιαν αὐτῆς, εἶναι ἡ καθ' ἔξιν ἠθικότης, ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ (Sittlichkeit). Εἰς τὸ δίκαιον ἀνήκει ἡ κτῆσις, τὸ συμβόλαιον καὶ ἡ τιμωρία. Πρῶτος μὲν δηλαδὴ βαθμὸς τῆς πραγματώσεως τῆς ἐλευθέρᾳ βουλήσεως εἶναι ἡ ἰδία κτῆσις, δεύτερος δὲ τὸ συμβόλαιον, ἥτοι ἡ περὶ τὴν κτῆσιν συμφωνία τῶν βουλήσεων πρὸς πρόληψιν συγκρούσεων. Ἡ ἐνδεχομένη ἀντίθεσις τῆς μερικῆς βουλήσεως πρὸς τὸ δίκαιον, ἡ ἄρνησις τοῦ δικαίου,

¹ Ἐν τῇ περὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος θεωρίᾳ τοῦ Ἐγέλου ἐκτίθενται αἱ μορφαὶ τῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἃς ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος πραγματοῦται ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ. Ἡ θεωρία αὕτη περιλαμβάνει ὅλην τὴν περιοχὴν, ἣτις ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς κοινωνιολογία.

εἶναι τὸ ἄδικον· ἡ δὲ ἀποκατάστασις τοῦ δικαίου, ἡ ἄρνησις τῆς ἀρνήσεως ἐκείνης, εἶναι ἡ τιμωρία. Καὶ τὸ μὲν δίκαιον εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ὑπαρξίς τῆς πραγματοποιμένης ἐλευθέρως βουλήσεως ἡ δὲ ἠθικότης ἡ ἐσωτερικὴ ὑπαρξίς αὐτῆς. Εἰς τὸ ἀφηρημένον δηλαδή δίκαιον ἀκολουθεῖ ὡς ἀνωτέρα βαθμὶς ἡ ἠθικότης, ἣτις ἔχει ἀναφορὰν πρὸς τὴν προαίρεσιν καὶ τὴν εὐθύνην, τὸν σκοπὸν καὶ τὸ συμφέρον, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν. Ἡ δὲ συγκεκριμένη τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ὑποκειμενικῆς βουλήσεως ταυτότης, καθ' ἣν συμπίπτει τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἠθικὴ, ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὑπαρξίς τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἡ ἠθικὴ διάθεσις. Ὑπάρχουσιν ὠρισμένοι διατάξεις καὶ νόμοι ἀποτελοῦντες τὸ ἠθικὸν πνεῦμα, ὅπερ διαπνέει καὶ διέπει τοὺς καθ' ἕνα ἄνθρωπος. Τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ πηγάζει ἐκ τοῦ καθολικοῦ λόγου καὶ διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖ ὡς κατηγορικὴ προσταγὴ ἀπόλυτον ὑπακοήν. Οἱ τύποι δ' ἅμα καὶ τὰ προϊόντα τοῦ ἠθικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ οἰκογένεια, ἡ πολιτικὴ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία (τὸ κράτος). Συναφῆ δὲ πρὸς τὴν οἰκογένειαν εἶναι ὁ γάμος, ἡ τῶν παίδων ἀγωγή καὶ τὸ κληρονομικὸν δίκαιον. Ἐκάστη οἰκογένεια εἶναι φυσικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνότης ἀκολουθῶσα τῇ ἐννοίᾳ τοῦ γάμου, ὅστις εἶναι ἠθικὴ σχέσις μεταβάλλουσα τὴν ἠθικὴν ἔνωσιν τῶν δύο φύλων εἰς πνευματικὴν ζωὴν. Τοιαῦται δ' ἐνότητες ὑπάρχουσι πολλαί, ἔχουσι προσάλληλον ἐξωτερικὴν σχέσιν καὶ χρῆζουσιν ἀλλήλων, διὸ συνάπτονται εἰς πολιτικὴν κοινωνίαν. Τὸ ἴδιον τῆς κοινωνίας γνώρισμα εἶναι τοῦτο, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἕκαστοι ἐπιδιώκουσι νὰ πληρώσωσι τὰς ἐνδείας καὶ θεραπεύσωσι τὰ ἴδια συμφέροντα· πλὴν ὅμως ἡ πραγμάτωσις τῶν μερικῶν σκοπῶν ἤρτηται ἐκ τοῦ συνόλου, τὸ δὲ ἴδιον ἀγαθὸν καὶ δίκαιον συνυφαίνεται πρὸς τὸ κοινόν. Ὅθεν ἐξαίρονται ἐνταῦθα τρία τινά, τὸ σύστημα τῶν ἐνδειῶν, ἡ ἀπονομὴ τοῦ δικαίου καὶ ἡ θεραπεία τῶν συμφερόντων γινομένη διὰ τῆς ἀστυνομίας καὶ τῆς συντεχνίας.

25. Ἡ τελείωσις τῆς ἠθικῆς διαθέσεως, ἡ πραγμάτωσις τῆς ἠθικῆς ἰδέας εἶναι ἡ πολιτεία (τὸ κράτος). Ἡ πολιτεία εἶναι τὸ καθ' ἑαυτὸ ἔλλογον καὶ ἠθικὸν ὅλον, ἡ πραγμάτωσις τῆς ἐλευθερίας, τὸ ἠθικὸν πνεῦμα ὡς ἀποκεκαλυμμένη καθολικὴ βούλησις, ἣτις νοεῖ καὶ γινώσκει ἑαυτήν· δὲν ὑπάρχει ἄρα ὡς μέσον ἀσφαλιστικὸν καὶ ὑπηρετικὸν τῶν ἰδίων ἐκάστου συμφερόντων ἀλλ' εἶναι σκοπὸς καὶ δὴ καὶ σταθερὸς καὶ ἀπόλυτος σκοπὸς ἑαυτῆς καὶ ὡς τοιοῦτος ἔχει τὸ ὑπέρτατον δικαίωμα πρὸς τοὺς καθ' ἕνα ἄνθρωπον, ὧν ὑψιστον καθῆκον εἶναι νὰ ἀποτελῶσι μέλη τῆς πολιτείας καὶ νὰ θυσιάζωνται ὑπὲρ αὐτῆς. Οὕτως ἀνακηρύττεται ἡ πολιτεία ὡς ἡ πραγματικότης τοῦ καθολικοῦ πνεύ-

ματος, ἡ ἐκδήλωσις καὶ αἰσθητοποίησις τοῦ θεοῦ· εἶναι ἡ πραγμάτωσις τῆς θείας ἰδέας, ὁ ἐπίγειος θεός¹. Ὡς ἠθικὸς δὲ ὄργανισμὸς ἡ πολιτεία διακρίνεται εἰς μέρη καὶ περιλαμβάνει τρεῖς ἐξουσίας, τὴν τοῦ ἡγεμόνος, τὴν τοῦ κυβερνήτου καὶ τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν. Ἡ ἔλλογος αὐτῶν καὶ ὀρθὴ σχέσις ποιεῖ τὸ ἄριστον πολίτευμα, ὅπερ εἶναι οὐδὲν ἄλλο παρὰ τὴν συνταγματικὴν μοναρχίαν. Ὁ μονάρχης δὲν θεωρεῖται ὡς ἀπόλυτος δεσπότης καὶ αὐθαίρετος τύραννος ἀλλ' ὁ φορεὺς τῆς ἀντικειμενικῆς τοῦ κράτους βουλήσεως· εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς πολιτείας παρέχων εἰς τὰς διαταγὰς αὐτῆς τὴν ἰδίαν ἔγκρισιν (τὸ «θέλω»). Ἡ δὲ πολιτεία ἀναγνωρίζει τῇ ἐκκλησίᾳ ἐλευθερίαν καὶ ἐπιδαψιλεύει αὐτῇ πᾶσαν προστασίαν καὶ ὑποστήριξιν· ἡ πολιτεία καὶ ἡ ἐκκλησία δὲν δύνανται νὰ χωρίζωνται, θρησκεία δὲ ἀνελευθέρα ἀδύνατον νὰ συνυπάρχη μετὰ ἐλευθέρας καὶ ἔλλογου πολιτείας.

26. Ἡ πραγμάτωσις τῆς ἰδέας τῆς πολιτείας τελεῖται οὐχὶ ἐν μερικῇ τινὶ πραγματικῇ πολιτείᾳ ἀλλ' ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀναπτύξει τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος, ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου. Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία εἶναι ἡ τελεία πραγμάτωσις τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν θεοδικία. Ὁ δὲ τελικὸς σκοπὸς τῶν ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία, οὐχὶ μόνον ὡς κατάστασις ἀλλὰ καὶ ὡς συνείδησις ἑαυτῆς. Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου χρησιμεύουσιν ὡς μέσα αἱ ἔνδεια καὶ αἱ ἀνάγκαι, οἱ πόθοι καὶ τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων. Ἐν τῇ ἱστορικῇ δὲ πορείᾳ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἀναπτύσσεται διὰ τῶν παντοίων μορφῶν τοῦ πνεύματος τῶν καθ' ἕκαστον λαῶν, τῶν ἐπὶ μέρος πολιτειῶν². Ἐν ἐκάστη λοιπὸν περιόδῳ εἰς λαὸς κατέχει πρωτεύουσαν θέσιν καὶ γίνεται ὁ φορεὺς τῆς συγχρόνου ἀναπτύξεως τοῦ καθολικοῦ πνεύματος³. Ὅταν δ' ἐπιτελέσῃ

¹ Ἐνταῦθα ἡ ἀπόλυτος τῆς πολιτείας κυριαρχία ἐντείνεται εἰς τὰ ἄκρα· ἡ πολιτεία θεωρεῖται ὡς ἡ πραγμάτωσις τῆς ἠθικῆς ἰδέας, ἡ αὐτοσυνείδητος ἠθικὴ οὐσία. Πᾶσα δηλαδὴ ἠθικὴ ζωὴ συγκεντροῦται ἐν τῇ πολιτείᾳ· αὕτη καθορίζει τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν, ὥστε ἠθικὸς βίος ἄνευ τῆς πολιτείας εἶναι ἀνύπαρκτος. Ἀλλ' εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ ἠθικότης κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην περιορίζεται ἐν τῇ πολιτικῇ ζωῇ καὶ καταπίπτει εἰς ἀπλὴν νομιμότητα. Πρὸς δ' ἔτι καὶ ἄλλη πρέπει νὰ παρατηρηθῇ δυσχέρεια. Ἐνθεν μὲν δηλαδὴ ἀνυψοῦται καὶ θεοῦται ὁ ἄνθρωπος, ἐνθεν δὲ ὑποβιβάζεται καὶ ὑποτάσσεται εἰς τὴν πολιτείαν ἀνακηρυττομένην αὐτὴν ὡς θεόν.

² Αἱ ἐπὶ μέρος πολιτεῖαι φαίνονται τρόπον τινὰ ὡς πολλοὶ ποταμοὶ ἐκβάλλοντες πάντες εἰς τὸν μέγαν ὠκεανὸν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

³ Ὁ ἐκάστοτε κρατῶν λαὸς ὁ χρησιμεύων ὡς φορεὺς τοῦ παγκοσμίου

τὸ ἔργον, ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀφάνειαν καὶ παραδίδει τὸ σκῆπτρον εἰς ἕτερον λαόν. Τοιαύτας κοσμοϊστορικὰς περιόδους διακρίνει ὁ Ἑγελος τέσσαρας, τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν, τὴν ῥωμαϊκὴν καὶ τὴν γερμανικὴν, αἵτινες ἐμφαίνουσιν ἅμα τὴν παιδικὴν καὶ τὴν νεανικὴν, τὴν ἀνδρικὴν καὶ τὴν γεροντικὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἡλικίαν.

27. Αἱ τοιαῦται περὶ πολιτείας θεωρίαι μαρτυροῦσιν ἀναμφιλέκτως ὅτι ἐνταῦθα μάλιστα ὁ φιλόσοφος ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας διανοήσεως. Ἐμφορούμενος δηλαδὴ ὁ Ἑγελος τοῦ παλαιοῦ ἰδεώδους ἀποφαίνει τὴν πολιτείαν ὡς ὑπερτάτην ἐκδήλωσιν τοῦ καθολικοῦ λόγου, ὡς τελείαν ἐκφανσιν τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐθεώρουν τὴν πολιτείαν ὡς τὸ κέντρον πάσης σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας οὐδ' εἶχεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ πολιτείᾳ χωριστὴν καὶ ἀνεξάρτητον ὑπαρξιν ἢ τέχνην καὶ ἢ ἐπιστήμην καὶ ἢ ὕψηλὴν τέχνην. Τοιοῦτον εἶχον διαγοῶναι τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀρχαίας πολιτείας ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τοιοῦτόν ἐξιδανικεύων φαντάζεται καὶ ὁ Ἑγελος τὸν πολιτικὸν βίον τῆς ἀρχαιότητος, ἔμψυχον δηλονότι καλλιτέχνημα. Τοιαύτην δὲ ὑποτυπῶν καὶ αὐτὸς καὶ μάλιστα ὁμόλογον πρὸς τὰς θεμελιώδεις τοῦ φιλοσοφήματος ἀρχὰς τὴν περὶ πολιτείας θεωρίαν δὲν εἶναι βεβαίως ἄμοιρος μονομερειῶν καὶ ὑπερβολῶν· ἀλλ' οὐ μικρὰν ὅμως διὰ τῆς θεωρίας ταύτης προσήνεγκεν ὑπηρεσίαν καὶ δὴ τοσοῦτω ἀξιολογωτέραν ὅσῳ μᾶλλον ἀπεῖχεν ἀπὸ τοῦ ἰδεώδους ἐκείνου ὁ σύγχρονος αὐτῷ πολιτικὸς βίος¹.

28. Ῥητέον ὅτι ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας κατασκευάζει ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἱστορικὴν πορείαν καὶ οὐχὶ σπανίως ἀνάγει πολύπλοκα φαινόμενα εἰς γενικοὺς τύπους· προσέτι δ' ἐκλαμβάνει τὰ πρόσωπα καὶ τοὺς λαοὺς ὡς ψιλὰ ὄργανα τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου. Θέτει δὲ

πνεύματος ἔχει, λέγει, τὸ ἀπόλυτον δίκαιον, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ λαοὶ εἶναι ἄμοιροι δικαίου. Ἀλλ' οὕτως ὅμως θὰ ἐπετρέπετο εἰς τὸν λαὸν ἐκεῖνον νὰ ἀσκῇ πᾶσαν βίαν καὶ ἀδικίαν· οἱ δὲ ἄλλοι λαοὶ οἱ ὑποκείμενοι δὲν θὰ ἐδικαιοῦντο νὰ μεμψιμοιρῶσιν ἐπὶ τῇ βίᾳ, διότι ἡ μοιραία ἀνάπτυξις τοῦ παγκοσμίου πνεύματος ἐλεφύλαττεν αὐτοῖς τοιαύτην εἰμαρμένην! Οἱ δὲ φίλαρχοι καὶ βίαιοι κατακτηταὶ θὰ ἠδύναντο νὰ δικαιολογῶσι τὰς αὐθαιρεσίας διὰ τῆς ἑαυτῶν πεποιθήσεως ὅτι ἡγοῦνται λαοῦ δεσπύζοντος καὶ ἐκπροσωποῦντος τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου!

¹ Ἐξαίρων ἐμφαντικῶς ὁ Ἑγελος τὴν σπουδαιότητα τῆς πολιτείας καὶ ὑπομνήσκων τὰ πρὸς αὐτὴν καθήκοντα πάντων διδάσκει καὶ καθοδηγεῖ τοὺς συγχρόνους, παρ' οἷς κατὰ τὸ πλεῖστον εἶχεν ἐλαττωθῆ ἢ πρὸς τὸν πολιτικὸν βίον ἀγάπη ἐνισχύετο δὲ τότε καὶ διεδίδετο ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἢ ἐννοια τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου.

ιδεῶδες τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἐν ἣ τὰ γεγονότα δὲν παρατίθενται κατὰ τρόπον ἐξωτερικὸν ἢ καὶ κατ' ἀναφορὰν αἰτιώδη ἀλλὰ διαγινώσκονται ὡς ἀναγκαῖοι τύποι ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ καθολικοῦ πνεύματος. Διὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης, τῆς ὀρθῆς ἐκτιμήσεως σπουδαιοτάτων γεγονότων καὶ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἱστορικοῦ διαφέροντος συνετέλεσεν ὁ Ἐγγελοσ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἱστορίας, ἣτις δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν διασάφησιν τῶν συμβάντων ἀλλ' ἐπιζητεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν συνάρθειαν αὐτῶν καὶ τὰς ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀναπτύξει κρατούσας πνευματικὰς δυνάμεις.

29. Τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα εἶναι ἡ εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα ἐνότης τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος¹. Ἐν τῇ βαθμίδι ταύτῃ τὸ πνεῦμα λαμβάνει τελείαν ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ ὡς ἀπολύτου καὶ θείου, οὕτω δ' εὐρίσκειται ἐν τῷ σταδίῳ τοῦ ἀπολύτου ἐν ἑαυτῷ—Εἶναι.

Πάνθ' ὅσα ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ἐξ ἑαυτοῦ παρήγαγε, λαμβάνει πάλιν εἰς ἑαυτὸ καὶ ἔρχεται εἰς τὴν ἐπίγνωσιν ὅτι αὐτὸ εἶναι ἡ τὰ πάντα ἐμπεριέχουσα ἰδέα. Καὶ ἐν τῇ ὑπερτάτῃ δὲ τῆς ἀναπτύξεως βαθμίδι διατρέχει τὸ πνεῦμα τρία στάδια, καθ' ὅσον λαμβάνει ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ κατὰ τρεῖς μορφάς, τὴν μορφήν δηλαδὴ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς εἰκόνοσ, τὴν τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς παραστάσεωσ, καὶ τὴν τῆς νοήσεωσ καὶ ἐννοίας, ἐν ἄλλοις λόγοις κατὰ τὰς μορφὰς τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τέχνη ἀποκαλύπτει τὴν ἀλήθειαν ἐν μορφῇ αἰσθητῇ, ποιεῖ τὴν ἰδέαν προσιτὴν εἰς τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν. Ἡ ἰδέα (τὸ ἀπόλυτον) ἐκδηλουμένη ὡς ἀτομικὴ πραγματικότησ, ἐκφαινομένη ἐν αἰσθητῇ μορφῇ εἶναι τὸ καλόν, ὅπερ ὑπάρχει μὲν ὁπωσδήποτε ἐν τῇ φύσει ἀλλὰ τέλειον παρέχεται ὑπὸ τῆς τέχνης ὡσ τὸ ἰδεῶδες. Τὸ καλόν δηλαδὴ τῆς φύσεωσ ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς ζωῆσ, τὴν γένεσιν καὶ τὴν φθοράν, ἔτι δὲ εἶναι ἠρτημένον ἐκ τοῦ περιβάλλοντοσ. Αἱ τοιαῦται ἐλλείψεις ποιοῦσιν ἀναγκαίαν τὴν παραγωγὴν τοῦ καλοῦ τῆς τέχνης, ὅπερ ἔχει προορισμὸν νὰ ἐμφανίσῃ τὴν ζωτικότητα καὶ πνευματικότητα ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ αὐτῶν, νὰ παραστήσῃ τὸ ἐξωτερικὸν σύμμετρον καὶ σύμφωνον πρὸσ τὴν οἰκείαν ἐννοίαν². Τὸ καλόν ἄρα καθόλου εἶναι ἡ αἰσθητὴ ἐμφάνεια τῆς ἰδέας, ἡ ἄμεσοσ ἐνότησ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς πραγματικότητοσ αὐτῆσ, τοῦ

¹ Τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα εἶναι ἡ διαλλαγὴ τοῦ πνεύματοσ πρὸσ ἑαυτό· ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον καὶ ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία συμπίπτουσιν εἰς τὸ αὐτό.

² Ἐν τῷ καλλιτεχνήματι ἡ μορφή εἶναι σύμφωνοσ πρὸσ τὴν ἰδέαν· ἡ αἰσθητὴ μορφή καὶ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον ἀποτελοῦσι τελείαν ἐνότητα. Ἡ

πνευματικοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τοῦ ἰδεώδους, τοῦ καλλιτεχνήματος, τοῦ ὠραίου τῆς τέχνης τὰ στοιχεῖα εἶναι διττά, ἡ ἐπιφαινομένη δηλονότι «ἰδέα» καὶ ἡ ἐξωτερικὴ «μορφή», τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον καὶ ἡ ὕλη. Ἡ δὲ πρὸς ἄλληλα σχέσις αὐτῶν εἶναι τριττὴ, καθ' ὅσον ἢ ἡ ἐξωτερικὴ μορφὴ ἐπικρατεῖ τοῦ περιεχομένου, ἢ ὕλη δεσπόζει τοῦ πνεύματος, ἢ ἀμφοτέρωθεν τὰ στοιχεῖα ἰσορροποῦσιν, ἢ τέλος τὸ περιεχόμενον ἐπικρατεῖ τῆς μορφῆς, τὸ πνεῦμα προέχει τῆς ὕλης καταπιπτούσης εἰς ἀπλοῦν φαινόμενον. Ὅθεν διακρίνονται τρεῖς τύποι, ὁ συμβολικὸς καὶ ὁ κλασσικὸς καὶ ὁ ῥωμαντικὸς. Ἡ μὲν συμβολικὴ ἢ ἡ «τοῦ ὑψηλοῦ» τέχνη ἀνεφάνη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἡ δὲ κλασσικὴ ἢ ἡ «τῆς ἀληθοῦς ὠραιότητος» ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἑλλάδι, ἡ δὲ ῥωμαντικὴ ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ. Κατὰ τὴν αὐτὴν σχέσιν αἱ τέχναι ἕκασται διακρίνονται εἰς τρία εἶδη ἢ μὲν ἀρχιτεκτονικὴ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν συμβολικὸν τύπον τῆς τέχνης, ἢ δὲ γλυπτικὴ εἰς τὸν κλασσικόν, ἢ δὲ ζωγραφικὴ καὶ ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ποίησις εἰς τὸν ῥωμαντικόν¹. Ἐκ πασῶν τῶν τεχνῶν τελειοτάτη καὶ καθολικωτάτη εἶναι ἡ ποίησις, ἥτις συνάπτει εἰς τὸ αὐτὸ τὰς ἀντιθέσεις τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς μουσικῆς, ἄγει εἰς ἐνότητα τὸ ἀντικειμενικὸν καὶ τὸ ὑποκειμενικὸν μέρος τῆς τέχνης καὶ ἐκφράζει κατὰ τρόπον πρόσφορον καὶ αἰσθητὸν διὰ τῶν μορφῶν τῆς εἰκόνας, τοῦ ἤχου καὶ μάλιστα τῆς γλώσσης ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως. Κορυφώσεις δὲ τῆς τέχνης εἶναι κατὰ τὸν Ἐγγelon οὐχὶ ἡ ῥωμαντικὴ εἰρωνεία ἀλλὰ ἡ ὑποκειμενικὴ εὐτραπελία τῶν συγχρόνων ποιητῶν καὶ μάλιστα τοῦ Ἰωάννου Paul. Ἀπλῶς εἰπεῖν ἡ τέχνη θεωρεῖται ἐξ ὑπαρχῆς ὡς αὐτοτελής καὶ αὐτόνομος, καθὰ εἶχεν ἤδη διδάξει πρότερον ὁ Κάντιος, φαίνεται δὲ προσέτι ὅτι διατηρεῖ τὸ ἀξίωμα αὐτῆς ὡς ἐξάγγελος τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Εἰρήσθω δ' ἐν τέλει ὅτι αἱ περὶ τέχνης ἀποφάνσεις τοῦ φιλοσόφου δὲν ἔμειναν, ὡς εἰκός, ἀναμ-

τοιαύτη ἐκδοχὴ ὑπομιμνήσκει τὸν ὑπὸ τοῦ Schiller ἤδη γενόμενον ὄρισμόν τοῦ καλοῦ ὡς ἐνότητος ζωῆς καὶ μορφῆς· ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὴν «ζωὴν» ἐκείνου ἀνυψοῖ ὁ Ἐγγelos εἰς πνεῦμα, εἰς ἰδέαν.

¹ Ὁ ῥωμαντικὸς τύπος ἰδιάζει εἰς τὸν χριστιανισμόν καὶ εἰσάγει εἰς τὴν τέχνην νέα συναισθήματα, ἀγάπην καὶ πίστιν, πόνον καὶ μετάνοιαν καὶ τὰ τοιαῦτα· ἔτι δὲ συνάπτεται πρὸς τὰς περιπετείας τῶν ἱπποτῶν καὶ τὴν ἀπεικόνισιν θρησκευτικῶν καταστάσεων. Σημειωτέον ὅτι ἡ διάκρισις τῶν τύπων τῆς τέχνης ἔχει παρὰ τῷ Ἐγγελῳ, ὡς καὶ παρὰ τῷ Solger, θρησκευτικὸν χαρακτῆρα· ἡ συνάφεια τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἀνάπτυξιν προσποιεῖ εἰς τὰς ἐπιμέρους καλλοιογικὰς ἐννοίας θρησκευτικὴν σημασίαν. Οὕτως ἐκ τῆς χριστιανικῆς συνειδήσεως ἀνεπτύχθη τὸ πρῶτον ἡ ῥωμαντικὴ τέχνη.

φίλεκτοι οὐδ' εἶναι κατὰ πάντα ἀποδεκταί. Ἄλλὰ τὸ πλῆθος ὁμῶς τῶν ἀκριβῶν καὶ βαθυγνωμόνων παρατηρήσεων, ἢ εὐστοχος καὶ λεπτὴ τοῦ ὠραίου ἀντίληψις, ἢ ὀρθὴ καὶ μετ' ἀκολουθίας διεξαγομένη ἀνάπτυξις πάντων τῶν μερῶν τῆς καλολογικῆς θεωρίας, ἔτι δὲ ἡ ἐξαίρετος τῆς γλώσσης σαφήνεια, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἀνέδειξαν τὰς περὶ Αἰσθητικῆς παραδόσεις τοῦ Ἐγέλου ἐν τῶν καλλιστευμάτων τῆς γερμανικῆς γραμματείας, Καλολογίαν θαυμασίαν καὶ ἀνταξίαν τῆς ἐγκρίτου ἐκείνης καὶ ἐνδόξου φιλοσοφικῆς καὶ λογοτεχνικῆς περιόδου.

30. Ἡ τέχνη δὲν εἶναι ἡ ὑπερτάτη μορφή τοῦ πνεύματος· ἔχει εἰσέτι τὴν μορφήν τῆς ἐξωτερικότητος, τῆς κατ' αἰσθησιν ἐποπτείας καὶ ποιεῖ τὸ καθολικὸν συνειδητὸν μόνον κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἀτομικοῦ φαινομένου. Τοιαύτη δ' οὐσα συμπληροῦται ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης· ἡ ἀληθῆς ἰδανικότης τῆς φύσεως συντελεῖται διὰ τῆς ἐννοίας. Μεταξὺ δὲ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐποπτείας μέση ἴσταται ἡ παράστασις τοῦ ἀπολύτου, ἣν πορίζει ἡμῖν ἡ θρησκεία. Ἡ ἐνότης δηλαδὴ τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, ἣτις ἐποπτεύεται ἐν τῇ τέχνῃ, καθίσταται συνειδητὴ ἐν τῇ θρησκείᾳ κατὰ τὴν μορφήν τῆς παραστάσεως. Ἡ θρησκεία εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος καὶ πάλιν ἡ συνείδησις τοῦ θεοῦ περὶ ἑαυτοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ¹. Ἐνταῦθα ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ θεοῦ καὶ ἡ συνείδησις τοῦ θεοῦ περὶ ἑαυτοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ πρᾶξις, ἣτις ἔχει τὴν μορφήν τῆς παραστάσεως, ἐνῶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ προσλαμβάνει τὴν μορφήν τῆς ἐννοίας. Θρησκεία ἄρα καὶ φιλοσοφία ἔχουσι τὸ αὐτὸ θεωρητικὸν περιεχόμενον· ἀμφότεραι θέτουσιν ἀρχὴν αὐτὸ τὸ ἀπόλυτον, τὸν θεόν, πλὴν ὅτι ἐκείνη μὲν περιλαμβάνει τὸ περιεχόμενον ἐν μορφῇ ἐμπειρικῇ αὕτη δ' ἐν νοητῇ. Κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἡ θρησκεία εἶναι νόησις, νόησις ὁμῶς οὐχὶ ἐν τῇ μορφῇ τῆς καθαρᾶς νοήσεως ἀλλ' ἐν τῇ τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς παραστάσεως. Εἶναι δὲ ἡ θρησκεία νόησις, διότι

¹ Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Ἴνα τοῦτο λάβῃ ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ, πρέπει νὰ διακριθῇ ἐν ἑαυτῷ, τουτέστι νὰ θέσῃ ἑαυτὸ ὡς πεπερασμένην συνείδησιν· ὅθεν ὀρίζεται ἡ θρησκεία ὡς «γνώσις τοῦ θεοῦ πνεύματος περὶ ἑαυτοῦ διὰ μεσιτείας τοῦ πεπερασμένου πνεύματος». Τούτου οὕτως ἔχοντος ἡ θρησκεία δὲν εἶναι διαφέρον ἔργον μόνου τοῦ θεοῦ ἀλλὰ πρῶτιστα καὶ μάλιστα τοῦ θεοῦ. Διότι ὁ θεὸς εἶναι θεὸς μόνον ἐφ' ὅσον γινώσκει ἑαυτόν· ἡ δὲ τοιαύτη αὐτογνωσία εἶναι αὐτοσυνειδησία αὐτοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ.

μόνον διὰ ταύτης ὁ ἄνθρωπος ἀνυψοῦται ὑπὲρ τὰ ζῶα καὶ ἐν αὐτῇ ἰδίᾳ ἀποκαλύπτεται ἡ θεότης. Βεβαίως ἔχει ἐν τῇ θρησκείᾳ σπουδαιότητα τὸ συναίσθημα οὐδὲ δύναται νὰ ζῆ τι ἐν ἡμῖν πνευματικόν, ὅπερ δὲν κατέστη ἤδη περιεχόμενον τοῦ συναισθήματος, ἀλλὰ τοῦτο μόνον δὲν ἀρκεῖ. Ἐπεξερχόμενος δὲ κατὰ τοῦ Schleiermacher ὁ Ἔγγελος παρατηρεῖ ὅτι τὸ συναίσθημα μόνον δὲν ἐξαρκεῖ καὶ ὅτι ὁ ἐν τῷ συναισθηματι μόνον περιοριζόμενος δὲν εἶναι συντετελεσμένος ἀλλὰ πρωτόπειρος ἐν τῇ γνώσει καὶ τῇ πράξει· ἐὰν ἡ θρησκεία προήρχετο ἐκ τοῦ συναισθήματος τῆς ἐξαοτήσεως, δὲν θὰ ἠμοίρουν καὶ τὰ ζῶα τῆς θρησκείας. Αὕτη λοιπὸν δὲν ἐπερείδεται μόνον ἐπὶ τοῦ συναισθήματος ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τοῦ νοῦ ἔχοντος ἐνταῦθα ἀκριβέστερον τὴν μορφήν τῆς παραστάσεως. Ἡ παράστασις οὔτε τῶν αἰσθητῶν διορισμῶν καὶ εἰκόνων εἶναι ἀπεξενωμένη οὔτε ἀντιφάσεων ἀπηλλαγμένη· ἐμμένει ἐν τῇ τροπικῇ ἀντιλήψει καὶ ἐκλαμβάνει τὴν εἰκόνα ὡς πραγματικότητα· πάντως δ' ὅμως ἔχει ἀντικείμενον τὸν θεόν, εἰς ὃν ἡ πλήρης ἀφοσίωσις ποιεῖ τὴν πίστιν. Ἡ πίστις καὶ ἡ λατρεία σκοπεῖ τὴν κατάργησιν τῆς μερικῆς καὶ πεπερασμένης φύσεως, τὸν βυθισμὸν καὶ ἀφανισμὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ θεῷ. Τότε ζῶμεν ἐν τῷ θεῷ, ἢ δ' ἐν αὐτῷ ζωὴ ἡμῶν εἶναι ζωὴ τοῦ θεοῦ ἐν ἡμῖν ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἐκκάρτου, «ἐὰν μὴ ὑπῆρχεν ὁ θεός, δὲν θὰ ὑπῆρχον ἐγώ· ἐὰν μὴ ὑπῆρχον ἐγώ, δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖνος».

31. Ἡ θρησκεία κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἀπολύτου εἰς αὐτοσυνειδησίαν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἣτις δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ μόνον διὰ τούτου, ὅτι ὁ θεὸς ἀναιρεῖ, ἀναλαμβάνει εἰς ἑαυτὸν τὸ πεπερασμένον, τὴν φύσιν, εἰς ἣν ἠλλοτριώθη, καὶ τοιουτοτρόπως γινώσκει ἑαυτὸν ἐν πλήρει τῇ ἀπείρῳ αὐτοῦ οὐσίᾳ. Τοῦτο δὲ εἶναι ἡ διαλλαγὴ τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἄπειρον. Ὅσῳ αἰεὶ σαφεστέρα γίνεται ἡ ἔννοια τῆς διαλλαγῆς, τόσῳ ἀκριβεστέρα καθίσταται ἡ συνείδησις τοῦ θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τόσῳ τελειότερα ἡ θρησκεία¹. Τοῦτο δὲ συντελεῖται κατὰ τρεῖς βαθμίδας. Τὴν κατωτάτην βαθμίδα κατέχουσιν αἱ φυσικαὶ θρησκείαι, καθ' ἃς ὁ θεὸς εἶναι φυσικὴ δύναμις ἢ φυσικὴ οὐσία. Ἐνταῦθα κρατεῖ ἡ καθαρὰ ἀμεσότης· τὸ πεπερασμένον ὑποκείμενον δὲν ἔχει φθάσει εἰς τὴν ἀντίθεσιν πεπερα-

¹ Ἡ διαλλαγὴ ἐπιτυγχάνεται ὅταν ὁ ἄνθρωπος συνειδῶς τὴν ταυτότητα τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὑπερνικᾷ τὴν φυσικότητα· δὲν περιορίζεται ἐν τῇ διανοήσει ἢ τῇ διαθέσει ἢ ἐν τῇ μοναχικῇ ἀπαρνήσει ἀλλὰ προέρχεται εἰς τὴν πραγματικότητα διὰ τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας. (Ἐπιθι 16, 343 ἔξ.).

σμένου καὶ ἀπείρου. Εἰς τὴν βαθμίδα λοιπὸν ταύτην ἀνήκουσι πλὴν τῶν κατωτάτων εἰδῶν τῆς λατρείας, τῆς λεγομένης θρησκείας τῆς γοητείας καὶ μαγείας, αἱ τρεῖς ἀνατολικαὶ θρησκείαι, ἥτοι ἡ σινικὴ ἢ ἡ τοῦ μέτρου θρησκεία, ἡ βραχμανικὴ ἢ ἡ τῆς φαντασίας, καὶ ἡ βουδδικὴ ἢ ἡ τοῦ ἐν ἑαυτῷ εἶναι θρησκεία. Ἐπακολουθεῖ ἡ μετάβασις τῆς φυσικῆς θρησκείας εἰς τὴν θρησκείαν τῆς ἐλευθερίας, καθ' ἣν ὁ θεὸς φαίνεται ὡς μεταβαίνων ἀπὸ τῆς οὐσίας εἰς τὴν πνευματικὴν προσωπικότητα. Τοιαύτη εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ φωτός (ἡ ζωροαστρικὴ), ἡ τοῦ πόνου (ἡ συριακὴ) καὶ ἡ τοῦ αἰνίγματος (ἡ αἰγυπτιακὴ). Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ βαθμίδι ἴστανται αἱ θρησκείαι τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος, καθ' ἃς τὸ πνεῦμα διακρίνει ἑαυτὸ ἀπὸ τῆς φύσεως καὶ θέτει τὴν ἀντίθεσιν πεπερασμένου καὶ ἀπείρου. Τὸ θεῖον ἤδη ἐποπτεύεται ὡς ὑποκείμενον καὶ δὴ α) ὡς ὑποκειμενικότης πλήρης σοφίας καὶ δυνάμεως, β) ὡς πνευματικὴ καὶ ὠραία ὑποκειμενικότης καὶ γ) ὡς ἀπόλυτος σκοπὸς ἑαυτοῦ. Οὕτως ἀνακύπτουσιν αἱ θρησκείαι τοῦ ὕψους, τοῦ κάλλους καὶ τῆς σκοπιμότητος, οἷαι εἶναι ἡ ἰουδαϊκὴ, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ θρησκεία. Τέλος δ' ἐν τῇ τρίτῃ βαθμίδι εὐρίσκειται ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως ἢ χριστιανικὴ θρησκεία, ἐν ἣ ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις ἐξικνεῖται εἰς τὸ ὑπέριστατον σημεῖον. Αὕτη ἱστορικῶς προέκυψεν ἐκ τῶν περιστάσεων τῆς ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας· καὶ ἡδύνατο μὲν νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς μονοθεΐας ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καταστῇ παγκόσμιος πνευματικὴ θρησκεία, πρὶν οἱ λαοὶ ἐλάβανον πολιτικὴν ἐνότητα καὶ τὸ πνεῦμα ἐδιδάσκετο ὑπὸ τῆς κοινῆς τῶν χρόνων ἐκείνων δυσκληρίας νὰ συλλέγηται εἰς ἑαυτὸ καὶ ἀναζητῇ τὸ ἀπείρον ἐν ἑαυτῷ. Ὅπως ἂν ἔχη, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἡ τελειοτάτη, ἐν ἣ ἡ διαλλαγὴ πεπερασμένου καὶ ἀπείρου ὀλοσχερῶς συντελεῖται καὶ τὸ ἀπόλυτον προέρχεται εἰς πλήρη συνείδησιν ἑαυτοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· εἶναι ἡ ἀπόλυτος θρησκεία καὶ ὡς τοιαύτη ἡ θρησκεία τῆς ἀληθείας καὶ ἐλευθερίας. Ἐνταῦθα ὁ θεὸς ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτοῦ, ὡς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, καὶ ἐπομένως ἐν μορφῇ τριαδικῇ· φανεροῦται κατὰ τὰς τρεῖς βαθμίδας τῆς ἑαυτοῦ ἀναπτύξεως, τουτέστιν α) οἷος εἶναι καθ' ἑαυτόν, ὡς ἀπόλυτος ἰδέα, ἐν τῇ αἰδιότητι αὐτοῦ πρὸ τῆς «δημιουργίας» τοῦ κόσμου· β) οἷος ἀλλοτριοῦται εἰς τὴν φύσιν καὶ τρόπον τινὰ ἐκπίπτει ἐξ ἑαυτοῦ καὶ γ) οἷος ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν, ἐνῶ τὸ ἐκπεσὸν διαλλάττεται πρὸς ἑαυτὸ καὶ οὕτω γίνεται πνεῦμα. Τὸ περιεχόμενον ἄρα τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, εἶναι αὕτη ἡ θεία ἱστορία, ἣτις διακρίνεται (οὐχὶ χρονικῶς ἀλλὰ λογικῶς) εἰς τρεῖς περιόδους, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἐκτὸς τοῦ κόσμου, ἡ δὲ δευτέρα ἐν τῷ κόσμῳ.

ἡ δὲ τρίτη εἶναι μὲν ἐν κόσμῳ ἀλλ' ἅμα ἀνυψοῦται εἰς τὸν οὐρανόν· Ἡ πρώτη περίοδος εἶναι τὸ κράτος τοῦ πατρὸς, ἡ δευτέρα τὸ κράτος τοῦ υἱοῦ, ἡ τρίτη τὸ κράτος τοῦ πνεύματος. Καθ' ὅσον μὲν δηλαδή ὁ θεὸς νοεῖται ὡς καθαρὰ λογικὴ ἔννοια, ὡς ὢν καθ' ἑαυτόν, εἶναι ὁ πατήρ· καθ' ὅσον δὲ ἀλλοτριοῦται εἰς τὴν φύσιν, εἶναι ὁ υἱός· καθ' ὅσον δὲ τέλος ὑπερβαίνει τὴν φύσιν, τὸ πεπερασμένον, καὶ ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν, εἶναι πνεῦμα. Ὁ θεὸς ὡς πατήρ εἶναι ἡ αἰδίου ἰδέα, ἣτις θὰ ἀναπτυχθῇ εἰς τὸν κόσμον· ὡς υἱὸς εἶναι ἡ φανερομένη ἰδέα, ἐν ἣ τὸ αἰδίον λαμβάνει ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ· ὡς ἅγιον πνεῦμα εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς κοινότητος, ἣτις διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ υἱοῦ συνάπτεται ἐνδομύχως πρὸς τὸν πατέρα. Τῆς κοινότητος κρατεῖ ἡ πίστις, ἣς ἀντικείμενον εἶναι οὐχὶ ὁ ἐν χρόνῳ (ὁ ἱστορικὸς) ἀλλ' ὁ αἰδίου Χριστός. Οὕτω δὲ ἡ χριστιανικὴ κοινότης καθίσταται τὸ ἐπὶ γῆς κράτος τοῦ θεοῦ, οὗ οἱ πολῖται εἶναι ἐν ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ.

32. Ὁ Ἐγγελοσ χαρακτηρίζει, ὡς εἴρηται, τὸν χριστιανισμόν ὡς τὴν ἀπόλυτον θρησκείαν συμπληρῶν τὰς ἀπολείρας, αἵτινες ἤδη ἀπὸ τοῦ Lessing εἶχον γίνεαι ἐν τῇ γερμανικῇ φιλοσοφίᾳ. Καὶ ἦτο τὸ πρᾶγμα εὐλόγον καὶ ἀναγκαῖον εἰς τὸ προκείμενον φιλοσόφημα, ὅπερ κατὰ τὴν οἰκείαν γενικὴν ἀρχὴν τῆς ἀναπτύξεως ἔπρεπε τὸ τελευταῖον προῖόν τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας νὰ θεωρήσῃ ὡς τὴν τελείαν πραγμάτωσιν τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας. Σπουδάζων δ' ὁμοῦς ὁ φιλόσοφος νὰ δείξῃ τὴν συμφωνίαν πίστεως καὶ γνώσεως ἐρμηνεύει τὰ δόγματα κατ' αὐθαίρετον τρόπον καὶ εἰσβιάζει εἰς ταῦτα ἴδια αὐτοῦ διανοήματα. Προθυμεῖται δηλαδή νὰ συζεύξῃ καὶ ἀγάγῃ εἰς ἁρμονίαν τὰ χριστιανικὰ δόγματα πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν αὐτοῦ θεωρίαν. Καὶ παρέχει μὲν διὰ τῆς τοιαύτης προθυμίας ἐμβροιβῆ καὶ ἀξιόλογον πραγματείαν ἀλλ' οὔτε ἐν πᾶσιν εἶναι σαφῆς καὶ ἀνεπιτήδευτος οὔτε στοχάζεται ὅλως τῆς ἀληθινῆς τῶν δογμάτων σημασίας. Ἡ τριαδικότης, φέρ' εἰπεῖν, συνυφαίνεται ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀπολύτου καὶ ἐρμηνεύεται ὡς λογικὴ πορεία τῆς ἰδέας· τὰ τρία πρόσωπα τῆς μιᾶς θείας φύσεως θεωροῦνται ὡς τρεῖς βαθμοὶ τῆς διαλεκτικῆς ἀναπτύξεως τῆς λογικῆς ἰδέας· ὁ υἱὸς ἐκλαμβάνεται ὡς ὁ κόσμος ἐν θείᾳ μορφῇ σκοπούμενος τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα ὡς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινότητι. Ἡ δ' ἐνανθρώπησις τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ ἀποβάλλει ἣν ἔχει ἐν τῇ χριστιανικῇ δογματικῇ πραγματικῇ ἔννοιαν· διότι ὁ Χριστὸς ὑπολαμβάνεται ὡς ὁ τελειότατος ἄνθρωπος, ἐν ᾧ ἡ ἐνότης τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου, ἀπεικονίζεται ἡμῖν κατὰ τρόπον αἰσθητόν. Ὁ θάνατος πάλιν καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου

συνάπτονται πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς θείας ζωῆς καὶ καθίστανται σύμβολα τῆς καθολικῆς ἀληθείας¹.

Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν ἐξαίρη ὁ φιλόσοφος τὴν συνδιαλλαγὴν πίστεως καὶ γνώσεως, τὴν διὰ τοῦ οἰκείου συστήματος ἐπιτευχθεῖσαν συμφωνίαν θρησκείας καὶ φιλοσοφίας, ὅμως ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι «ἡ διαλλαγή αὕτη εἶναι μόνον μερικὴ ἄνευ ἐξωτερικῆς καθολικότητος» καὶ νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ «χωριστὸν ναόν», οὗ οἱ ἱερεῖς ἔργον ἔχουσι νὰ φυλάττωσι τὴν κτῆσιν τῆς ἀληθείας².

33. Ἡ ἐν τῇ τέχνῃ ἐποπτευομένη καὶ τῇ θρησκείᾳ παριστωμένη ἀπόλυτος ἰδέα προσλαμβάνει ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τὴν μορφήν τῆς καθαρᾶς ἐννοίας. Διὰ τῆς φιλοσοφίας συμπληροῦται ἡ ὅλη πορεία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος· διότι ἡ αὐτογνωσία τοῦ πνεύματος ἡ ἀποτελοῦσα τὴν οὐσίαν αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ οὐσία τῆς φιλοσοφίας. Αὕτη εἶναι ἡ νοοῦσα ἑαυτὴν ἰδέα, ὁ καταλαμβάνων ἑαυτὸν Λόγος, ἡ τελεία ταυτότης τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν, ἡ ἀπόλυτος γνῶσις ἡ τὸ οἰκεῖον περιεχόμενον ἀμέσως ἐξ ἑαυτῆς διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ἀναπτύσσουσα. Ἡ ἐνέργεια τῆς μεθόδου ταύτης εἶναι τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας ἡ δὲ θεωρία τοῦ συστήματος εἶναι ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἥτις παρίσταται, καθὰ καὶ ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία, ὡς ἔλλογος ἀνάπτυξις.

34. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ συστή-

¹ Ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς θρησκευτικῆς αὐτοῦ θεωρίας ὁ Ἔγγελος φαίνεται ἀκολουθῶν τῇ δογματικῇ ἀπόψει τοῦ Λουθήρου. Λέγει δηλαδὴ ὅτι ἡ πίστις εἶναι μόνον ἡ βεβαία προϋπόθεσις τοῦ ὅτι ἡ διαλλαγή καθ' ἑαυτὴν συνετελέσθη, ὅτι ἡ ἀντίθεσις μερικοῦ καὶ γενικοῦ, πεπερασμένου καὶ ἀπείρου εἶναι καθ' ἑαυτὴν μηδαμινὴ καὶ ἤρμηνη. Παραπλήσια εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Λουθήρου διδασκόμενα, ὅτι ἡ πίστις εἶναι ἡ ἀσφαλὴς προϋπόθεσις τοῦ ὅτι ἐσμέν διὰ τοῦ Χριστοῦ διηλλαγμένοι πρὸς τὸν θεόν· ἡ πίστις αἶρει ἐν ἡμῖν τὸ κακόν. Ὡσαύτως γνωματεύει ὁ Ἔγγελος ὅτι ἡ πίστις εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ πνεύματος περὶ ἑαυτοῦ καὶ διὰ τοῦτο οὐχὶ ἡ Γραφή ἀλλ' ἡ κοινότης παράγει τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως. Τοῦτο δ' εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ τὸ ἴδιον πνεῦμα (spiritus privatus), ὅπερ κατὰ τὸν Λούθηρον πρέπει νὰ χρησιμεύῃ ὡς κανονικὴ ἀρχὴ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Γραφῆς. Ἀποδέχεται λοιπὸν ὁ φιλόσοφος τὴν ὑπὸ τοῦ Λουθήρου ἀπαιτουμένην «κυριαρχίαν» τῆς κοινότητος ἐν τῷ καθορισμῷ τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Μεταθέτων πάλιν τὴν χριστιανικὴν λατρείαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἀφαιρῶν ἀπὸ τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας τὴν οὐσίαν καὶ χαρακτηρίζων αὐτὴν ὡς γνῶρισμα κατωτέρων θρησκειῶν, ἐγκρίνων δύο μόνον μυστήρια καὶ προσνέμων αὐτοῖς ἀπλῶς συμβολικὴν σημασίαν γίνεται φανερὸς ὅτι ἀσπάζεται τὴν λουθήρειον δογματικὴν.

² Ἐπιθι τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας. Ἴδὲ καὶ ἄνωτ. σ. 410.

ματος καὶ ὡς τοιοῦτο (ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη) ἔργον ἔχει οὐχὶ νὰ περιορισθῆ ἔν τῇ ἀφηγήσει τῶν ἀναφανειῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν ἀλλὰ νὰ δείξῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνάγκη ἔγκειται ἔν τούτῳ, ὅτι τὰ φιλοσοφήματα ἕκαστα ἔνθεν μὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς κατηγορίας τῆς Λογικῆς τὰς συνιστώσας τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπολύτου ἰδέας ἔνθεν δὲ ἀπεικονίζουσι τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ πολιτισμοῦ τῆς οἰκείας χρονικῆς περιόδου. Οὕτω δὴ ἡ φιλοσοφία εὐρίσκεται ἔν στενοτάτῃ συναφείᾳ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐξ οὗ προέρχεται· γινώσκουσα καὶ ἐκφράζουσα τὸ σύγχρονον πνεῦμα φέρει τοῦτο τρόπον τινὰ εἰς αὐτογνωσίαν. Ἐπειδὴ δὲ τότε νοεῖται τι, ὅταν εἶναι συντετελεσμένον καὶ ἀπηρτισμένον, ἔπεται ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐπακολουθεῖ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ συγχρόνου πνεύματος· δὲν δημιουργεῖ οὐδὲ καθοδηγεῖ τὰ γινόμενα ἀλλ' ἀπλῶς κατανοεῖ τὰ γεγονότα. «Ὅταν ἡ φιλοσοφία ὑποφώσκη, ἡ μορφή τῆς ζωῆς ἔχει γηράσει, δὲν δύναται νὰ ἀνανεωθῆ ἀλλὰ μόνον νὰ γνωσθῆ. Ἡ Γλαῦξ τῆς Ἀθηνᾶς ἄρχεται ἵπταμένη, εὐθύς ὡς ἐπέλθῃ τὸ λυκόφως». Ἡ ἀνάπτυξις λοιπὸν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας συντελεῖται κατ' ἐσωτερικὴν ἀνάγκην συνωδᾶ πρὸς τὸ σχῆμα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ἐκαστον σύστημα εἶναι ἔν τῇ οἰκείᾳ θέσει ἀναγκαῖον· εἶναι ἀληθές, καθ' ὅσον ἐκπροσωπεῖ μέρος τῆς ἀναπτυσσομένης ἀληθείας, καθ' ὅσον ἐκφράζει μέρος τοῦ πνεύματος· εἶναι δὲ πάλιν οὐχὶ ἀληθές, καθ' ὅσον ἐμμένει ἔν τῇ βαθμίδι ταύτῃ μονομερῶς καὶ ὑπολαμβάνει ὅτι ἔν αὐτῇ ἔχει τὸ Ἀπόλυτον, πιστεύει δηλονότι ὅτι κέκτηται τὴν ὅλην ἀλήθειαν. Ὑπερτάτη καὶ ἀληθεστάτη φιλοσοφία εἶναι ἐκείνη, ἣτις πάσας τὰς ἐπὶ μέρος βαθμίδας διαλεκτικῶς παράγει ἐκ τῆς ἐννοίας αὐτῆς, διατηρεῖ ἐκείνας ὡς μέρη ἑαυτῆς καὶ συνάπτει εἰς συγκεκριμένην ἐνότητα. Τοιαύτη φιλοσοφία, ἀποτελοῦσα τὸ τέρας μακρᾶς ἀναπτύξεως, εἶναι κατὰ τὸν Ἐγελον ἡ ἰδία αὐτοῦ φιλοσοφία. Τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐγκωμιάζει ὡς ἐπιθέτον τὸν θριγκὸν τῆς ὅλης φιλοσοφίας, διότι ἐμπεριέχει πάντα τὰ προηγούμενα φιλοσοφήματα ὡς «ἀνηρημένους» στιγμὰς καὶ ἐμφαίνει τὴν ἀπόλυτον αὐτοσυνειδησίαν τῆς «ἰδέας», τοῦ παγκοσμίου λόγου· ἀνυψοῖ τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἔν αὐτῷ τὸ θεῖον πνεῦμα εἰς καθαρὰν αὐτογνωσίαν¹.

¹ Ἄλλ' ἡ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου κηρυχθεῖσα καὶ σφόδρα ἐξαρθεῖσα ἀρχὴ τῆς διαλεκτικῆς κινήσεως ἔμελλεν εὐλόγως νὰ στραφῆ καὶ κατ' αὐτοῦ ἐφαρμοζομένη εἰς τὸ ἴδιον σύστημα. Ὅσον καὶ ἂν θεωρηθῆ τὸ φιλοσόφημα τοῦτο ἀπηρτισμένον καὶ τέλειον, πρέπει κατὰ τὸν ἤδη τεθέντα νόμον τῆς ἀντιθέσεως καὶ διαλεκτικῆς κινήσεως νὰ παρέλθῃ, νὰ ὑπερβαθῆ, νὰ μὴ παρα-

35. Κατὰ τὰ ἤδη εἰρημένα πάντα τὰ πρότερα φιλοσοφήματα ἐνυπάρχουσιν ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ἐγγέλου καὶ κρίνονται κατὰ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ¹. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύστημα διατείνεται ὅτι ἐπετέλεσε μέγα καὶ ἱστορικὸν ἔργον, ὅτι προσέλαβε δηλονότι καὶ ἀφωμοίωσε πάντα τὰ στοιχεῖα καὶ μέρη τῆς ἀληθείας, ὅσα φαίνονται ἐν τῇ ἀναπτύξει κεχωρισμένα καὶ πρὸς ἄλληλα ἀντιμαχόμενα, καὶ ἐθεώρησεν αὐτὰ ὡς ἀναγκαίας μορφὰς τῆς ἀναπτύξεως· συνήνωσε πάντα ταῦτα εἰς μίαν ὁλότητα καὶ καθώρισεν ἐκάστῳ αὐτῶν ἣν ἔχει ἐν τῷ ὅλῳ θέσιν. Ἄναμφιλέκτως δὲ τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Ἐγγέλου εἶναι μέγα καὶ ἀθάνατον, διότι ἠδυνήθη διὰ τῆς ὑπερφουῦς αὐτοῦ διανοίας νὰ ἐπεξεργασθῆ καὶ διατάξῃ εἰς σύστημα ὅλην τὴν νοητὴν ὕλην τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας· κατώρθωσεν, ὅπως τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν φιλοσοφημάτων μετὰ τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν οἰκειωθῆ καὶ καταστήσῃ μέρη συστατικὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ μεγάλου συστήματος, ὅπερ ἀπέφηνεν ὡς τὴν ἀκροτάτην ἀλήθειαν.

36. Κατασπᾶται τις ἰσχυρῶς καὶ ἀναγκάζεται εἰς θαυμασμὸν πρὸς τὸ ὅλον, ὅσον καὶ ἂν διαφωνῆ πρὸς τὰ μέρη καὶ τὰς λεπτομερείας. Βεβαίως δὲν δύναται τις νὰ ἐγκρίνῃ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς λογικὰς κατηγορίας καὶ ὅτι ἡ διαδοχὴ τῶν φιλοσοφημάτων εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν διαδοχὴν τῶν κατηγοριῶν². Τοιαύτη παραλληλία καὶ ἀντιστοιχία, τοιαύτη συμφω-

μείνη. Τὸ αὐτὸ θὰ συμβῆ καὶ εἰς τὸ πολίτευμα, ὅπερ ἐκρίθη ὡς τὸ ἄριστον καὶ τελειότατον· καὶ τὸ μοναρχικὸν τῆς πολιτείας εἶδος ἐπάναγκες σὺν τῷ χρόνῳ νὰ μεταβληθῆ, νὰ μεταπέσῃ εἰς ἄλλο. Ἐνὶ λόγῳ τὸ προκείμενον φιλοσόφημα ὑπέθηκε βάσιν καὶ κατέβαλεν ἀρχήν, ἣτις δὲν ἐπιτρέπει οὐδὲ δικαιολογεῖ τὴν συντηρητικότητά· ἐκ τοῦ ἐναντίου ἀπαιτεῖ τὴν καινοτομίαν καὶ ὁδηγεῖ κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν ἀπὸ μεταβολῆς εἰς μεταβολήν. Εἶναι δ' εὐδηλον ὅτι ἡ ποθουμένη παραμονὴ τοῦ συντελεσθέντος ἀρίστου καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ οἰκείου νόμου ἀπαιτούμενη κίνησις καὶ μεταβολὴ εἶναι πράγματα ἠκιστα πρὸς ἄλληλα σύμφωνα.

¹ Ἐντεῦθεν νοεῖται ἡ αἰτία, δι' ἣν ὁ Ἐγγελος μεγάλως ἐπαινεῖ τὸ σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου ἐν ἐκείνῳ ἤδη εὐρίσκει κρατοῦσαν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀρχήν, τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέσεων. Οὐχ ἤττον ἐξαιρεῖ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, πρὸς ὃν προσεγγίζει πολλῶ μᾶλλον ἢ πρὸς τὸν Πλάτωνα, παρατηρῶν περὶ αὐτοῦ ὅτι «διὰ τῶν ἰδεῶν ἀνέφξε τὸν νοητὸν κόσμον· ὁ κόσμος ὅμως οὗτος δὲν ὑπάρχει πέρα τοῦ αἰσθητοῦ, ἐν τῷ οὐρανῷ, ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ, ἀλλ' εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος» (18, 199). Ἐγκρίνει δὲ καὶ ἀσπάζεται τὸν πυρῆνα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, τὴν ἐννοιαν τῆς ἐντελεχείας.

² Ἡ παλαιότερα, φέρ' εἰπεῖν, φυσιολογία τῶν Ἰώνων ἢ τὴν πρώτην καὶ ἀρχέγονον ὕλην τῶν ὄντων ζητοῦσα ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὸν Ἐγγελον πρὸς τὴν κατηγορίαν τοῦ εἶναι· ἡ φιλοσοφία τῶν Ἑλεατῶν ἢ τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὡς ἀπλοῦν φάσμα ἐρμηνεύουσα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κατηγορίαν τοῦ μὴ εἶναι.